

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Солтобаева К.Б.

**АЛГАЧКЫ АГАРТУУЧУЛАР ТАРАБЫНАН ЭЛДИК ЖОМОКТОРДУН
ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНЫШЫ**

Солтобаева К.Б.

**ТРАНСФОРМАЦИЯ НАРОДНЫХ СКАЗОК
ПЕРВЫМИ ПРОСВЕТИТЕЛЯМИ**

K.B. Soltobaeva

**TRANSFORMATION OF NATIONAL FAIRY TALES
BY THE FIRST EDUCATORS**

УДК: 398.21:82-343.4

Кыргыздын алгачкы агартуучуларынын башында И.Арабаев турат 1924-жылы араб графикасынын негизинде биринчи “Кыргыз алиппесин” түзгөн. Макалада мына ушул алиппеге балдардын кызыкчылыгын ойготуп, дүйнө-таанымын кеңейтүүчү тексттерди түзүү муктаждыгы келип чыккан. Түзгөн тексттердин ичинде элдик оозеки жомоктор: “Жыл башы болуунун талашы”, “Арсыз ит”, “Калтычы мышык”, “Жыртык көнөк жеңилирек”, “Карга менен кумура”, “Кериш”, “Талаш”, “Акылдуу сокур”, “Ойлуу кедей”, “Капканчы менен чөндөлөй”, “Ата акылы” кандайча трансформацияланганы каралат. Алгачкы агартуучулардын дагы бири К.Тыныстановдун 1929-жылы биринчи баскыч мектептердин 1-бөлүмдөрү үчүн “Жаңы айыл”, 1931-жылы экинчи жылдыктар үчүн “Тил сабагы” деген китептери Фрунзе шаарынан жарыкка чыккан. Мына ушул окуу китептерине “Тергөө”, “Арпа менен буудай”, “Малдардын талашы”, “Кичинекей акылман”, “Тай талаага өнүптүр”, “Билим – түгөнбөс байлык”, “Таштанды ит”, “Бул эмне үчүн жаралган”, “Жомок”, “Алдар көсө менен шайтан”, “Көмөч”, “Дайыр менен Набек”, “Дурустук менен буруштук”, “Кичине баатыр”, “Сонун үй”, “Баба дыйкан”, “Ак төш”, “Кыштын акыркы өмүрү”, “Жаздын келиши”, “Араб аты”, “Кызыл кулак карга”, “Жаман жолдош” деген адабий жомоктор элдик жомоктордон кандайча трансформацияланып киргизилген каралат. Булардын дээрлик бардыгы фольклордук жомоктук сюжеттерден окуу китептердин талаптарына ылайыкталып авторлор тарабынан кыскартылып, эң негизги өзөк гана сакталып трансформацияланганы айтылат.

Негизги сөздөр: адабий жомок, трансформация, агартуучу, коом, доор, элдик жомок.

Во главе первых кыргызских просветителей стоит И.Арабаев, который в 1924 году на основании арабской гра-

фики составил первую “Кыргызскую азбуку (Кыргыз алиппеси)”. В статье отмечена необходимость разработки текстов, расширяющих мировоззрение детей, побуждающих интерес детей к азбуке. В статье рассматривается каким образом были трансформированы следующие народные сказки: “Спор о том, кто будет началом года (Жыл башы болуунун талашы)”, “Бессовестная собака (Арсыз ит)”, “Лживый кот (Калтычы мышык)”, “Дырявое ведро легче (Жыртык көнөк жеңилирек)”, “Ворон и горшок (Карга менен кумура)”, “Ссора (Кериш)”, “Спор (Талаш)”, “Умный слепой (Акылдуу сокур)”, “Обаятый думой бедняк (Ойлуу кедей)”, “Охотник и детеныш сурка (Капканчы менен чөндөлөй)”, “Отцовская мудрость (Ата акылы)”. В 1929 году в городе Фрунзе была опубликована книга для 1 отделений школ первого уровня еще одного первого кыргызского просветителя К.Тыныстанов под названием “Новое село”, а в 1931 году вышла в свет книга “Урок языка” для учащихся школ второго года. В статье рассматривается каким образом следующие народные сказки были трансформированы в литературные в вышеуказанных учебниках: “Следствие (Тергөө)”, “Ячмень и пшеница (Арпа менен буудай)”, “Спор животных (Малдардын талашы)”, “Маленький мудрец (Кичинекей акылман)”, “Вырос в степи жеребенок (Тай талаага өнүптүр)”, “Знание – неисчерпаемое богатство (Билим – түгөнбөс байлык)”, “Брошенная собака (Таштанды ит)”, “Зачем это появилось (Бул эмне үчүн жаралган)”, “Сказка (Жомок)”, “Алдар көсө и шайтан (Алдар көсө менен шайтан)”, “Сковородка (Көмөч)”, “Дайыр и Набек (Дайыр менен Набек)”, “Верность и неверность (Дурустук менен буруштук)”, “Маленький герой (Кичине баатыр)”, “Прекрасный дом (Сонун үй)”, “Земледелец (Баба дыйкан)”, “Ак тош (Ак төш)”, “Последние минуты зимы (Кыштын акыркы өмүрү)”, “Приход весны (Жаздын келиши)”, “Арабский скакун (Араб аты)”, “Хитрая ворона (Кызыл кулак карга)”, “Плохой товарищ (Жаман жолдош)”. Все эти произведения были сокращены авторами и

приспособлены к требованиям учебников с фольклорных сказочных сюжетов, в ходе трансформации были сохранены самые главные смысловые моменты произведений.

Ключевые слова: литературная сказка, трансформация, просветители, общество, эпоха, народная сказка.

At the head of the first Kyrgyz educators is I. Arabaev, who made the first "The Kyrgyz alphabet (Kyrgyz alippsi)" on the basis of the Arab graphics in 1924. The article notes the need of texts development expanding outlook of the children and inducing the interest of children to the alphabet. The article considers the way the following fairy tales were transformed: "A dispute on the one who will be the beginning of a year (Zhyly bashy boluun talashy)", "Unashamed dog (Arsyz it)", "False cat (Kalpychy myshyk)", "Leaky bucket is lighter (Zhyrtyk konok zhenilirek)", "A raven and a pot (Karga menen kumura)", "Contention (Kerish)", "Dispute (Talash)", "Clever blind person (Akylduu sokur)", "The poor filled with a thought (Oiluu kedei)", "Hunter and the baby of groundhog (Kapkanchy menen chondoloi)", "Fatherly wisdom (Ata akyl)". In 1929 the book for the first divisions of the first level schools was published in the city of Frunze written by another Kyrgyz educator K. Tynystanov under the name of "New Village", and in 1931 the book "Language lesson" was published for students of the second year schools. The article considers the way the national fairy tales were transformed to literary in above-stated books: "Examination (Tergoo)", "A barley and a wheat (Arpa menen buudai)", "A dispute of animals (Maldardyn talashy)", "A little wise man (Kichinekey akylman)", "A foal grew up in the desert (Tai talaaga onuptur)", "Knowledge is an inexhaustible wealth (Bilim – tugonbos bailyk)", "Abandoned dog (Tashtandy it)", "Why it appeared (Bul emne uchun zharalghan)", "The fairy tale (Zhomok)", "Aldar koso and shaitan (Aldar koso menen shaitan)", "Frying pan (Komoch)", "Daiyr and Nabek (Daiyr menen Nabek)", "Fidelity and infidelity (Durustuk menen burushtuk)", "Little hero (Kichine baatyr)", "Beautiful house (Sonun ui)", "The farmer (Baba dyikan)", "Ak tosh (Ak tosh)", "The Last minutes of winter (Kyshtyn akry omuru)", "Arrival of spring (Zhazdyn kelishi)", "Arabian horse (Arab aty)", "Sly crow (Kyzyl kulak karga)", "Bad companion (Zhaman zholdosh)". All these works were reduced by authors and adapted for requirements of books from folklore fantastic plots, the most important semantic moments of works were kept during transformation.

Key words: literary fairy tale, transformation, enlighteners, society, epoch, folk tale.

Илимий эмгектерде адабий жомок элдик жомоктун, анан фольклордук жомоктун негизинде калыптангандыгы айтылып келе жатат. Бирок, биринчи элдик жомок качан, кайда жаралгандыгы белгисиз болгондой эле адабий жомоктун дагы алгач кайда, качан жаралгандыгы такталбай турган маселелерден. Дегеле жомокту балдар адабиятына алып баруу адабий жомоктун калыптаныш маселеси менен түздөн-түз байланышкан белгилүү бир тарыхы-адабий маселени жаратат. Анткени алгач фольклордук дагы, адабий дагы жомок балдардын окуусуна арналбагандыгы маалым. XIX кылымдагы фольклор жыйноочулар

жомоктордун балдарга эле эмес башкаларга да даректеле тургандыгын даана түшүнүшкөн. Бир тууган Гриммдер түзгөн жыйнактын «Детские и домашние сказки» (1812-ж.) деп аталышынан эле анын эки тарапка – балдар жана чоңдорго багытталгандыгын байкоо кыйын эмес. Угуучу же окурмандардын бул эки тобу көркөм чыгарманы өз түшүнүктөрүнө жараша кабыл алышары анык.

Мисалы, балдар адабияты боюнча изилдөөчү Т.А. Федяева балдар адабиятындагы багыттын ар тараптуулугу туурасында белгилеп кетет: «текст, который превосходит возможности детского восприятия, все же не перестает обладать всеми свойствами текста для детского чтения». Ошентип адабий жомоктор балдар менен катар эле чоңдорго дагы арналган. Бул өзгөчөлүк фольклордун таасири менен эле эмес чет элдер адабиятынын салттарынын таасири менен дагы байланыштуу.

Мисалы, француздардын салондук жомоктору чоңдорго, анын ичинде ак сөөктөргө арналгандыгы айтылат. Ал жомоктор Англиянын ак сөөктөрүнүн үй бүлөлүк окуусуна айланса, карапайым катмарына арзан кагазга чыгарылган чөнтөк дептер түрүндө таралган. Кийин бир катар революциялык идеялардан улам ал жомоктор таанылгыс болуп өзгөргөн.

Айрым изилдөөчүлөр адабий жомоктун жаралышын 18-кылымдын аягы XIX кылымдын башына алып барышат. XIX кылым дүйнө жүзүндө географиялык, илимий жана башка ачылыштарды, ага жараша ар тараптуу жаңылыктарды, өнүгүүлөрдү алып келген адам баласынын «алтын кылымы» болуу менен бирге балдар адабиятынын, анын ичинде фольклордук жана адабий жомоктун жаралган доору болгон.

Бул учурларда адабий жомок жанр катары алгач европада, кийин орустарда, анан азияда романтизмдин эстетикалык эрежелери менен өзөктөш калыптанган. «Специфическое для литературной сказки двоемирие – это отголосок романтической традиции XIX века, с которой связан наиболее яркий момент развития литературной сказки в европейской и русской литературе».

Ошентип адабий жомок фольклордук образ, мотивдерди ачык эле колдонот. Анын калып-турпаты салтуу эрежедегидей сакталып балдарга багытталат. Бул фольклордук жомокко мүнөздүү эмес. Адабий жомоктун калыптанып өнүгүшүнө кереметтүү жомоктор өзгөчө салым кошкон жана башка түрлөрүнүн салымы да жок эмес.

Алардын башында алгачкы окумуштууларыбыздын бири И.Арабаев турат. Ал 1911-жылы жазгыч акын Молдо Кылычтын «Кысса зилзаласын» Казан шаарынан, кыргыз-казак балдарына арналган «Алиппе жаки төтө окуу» деген аталыштагы тунгуч окуу

китебин (К.Сарсекеев менен бирге) Уфадан, 1912-жылы “Жазуу өрнектери” (Таза жазуу үлгүлөрү) китебин чыгарып, эл оозеки чыгармаларын жазууга түшүргөн. Өзү жетектеген илимий комиссия менен биргеликте кыргыз алфавитин түзүп, окуу куралдарын даярдашкан. Анын жыйынтыгында 1924-жылы араб графикасынын негизинде биринчи “Кыргыз алиппесин” түзгөн. Мына ушул китепке балдардын кызыкчылыгын ойготуп, дүйнөтаанымын кеңейтүүчү тексттерди түзүү муктаждыгы келип чыккан. Ал тексттер аркылуу кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүн, мыйзамдарын окуп үйрөнүү керек эле. Түзгөн тексттердин ичинде элдик оозеки жомоктордун кыскартылып иштелип чыккан, же болбосо трансформацияланган төмөндөгүдөй үлгүлөрү бар. “Жыл башы болуунун талашы”, “Арсыз ит”, “Калпычы мышык”, “Жыртык көнөк жеңилрек”, “Карга менен кумура”, “Кериш”, “Талаш”, “Акылдуу сокур”, “Ойлуу кедей”, “Капканчы менен чөндөлөй”, “Ата акылы”. Автор тарабынан иштелип чыккан бул адабий жомоктор 2012-жылы Кыргыз адабиятынын антологиясына [4] кайрадан бастырылган.

“Жыл башы болуунун талашындагы” сюжет көптөгөн элдерде кездешкен байыркы мифологемалардын бири. Христиандарда Моисей, мусулмандарда Муса пайгамбардын топон суудан аман сактап калган кемесинен түшкөн жаныбарлардын ирети менен жыл санагы аталып калгандыгы айтылат. Бул Рабгузинин “Кыссас ул Анбиясында” да бар. Же болбосо, күндү ким биринчи көрсө ошол жылдын башы болот деп он эки жаныбар макулдашышат. Боюнун бийиктиги, мойнунун узундугу таянып төө күндү биринчи көргөндүгүн жарыялайт. Бирок анын башына чыгып алган чычкан сенден биринчи мен көрдүм деп кыйкырат. Ошентип жыл санагы чычкандан башталып калыптыр деп айтылат анда. Мына ушул көпчүлүккө тааныш элдик көчмө байыркы элдик сюжетти И.Арабаев кыскартып кайрадан иштеп чыккан. Ал түз эле жылкы, кой, уй, төө, чычкан, ит, доңуз, улуу, барс, коён, мечин жана жыландын жыл башылыкты талашып атканынан баштайт: “Ар кайсысы: “мен болом, мен болом” өздөрүнүн тийиштүү жүйөлөрүн айтышыптыр. Чычкан кургурдун айтарлык жүйөсү болбогондон кийин куулук ойлоп: “Минтип талашуудан эчтеме өнбөйт, андан көрө барыбыз жылды карап туралы, кимибиз мурун көрсөк ошонубуз жыл башы бололук” дептир. Төөнүн бойу бийик болгондон кийин чычкандын сөзүн макулдабтыр. Бары жарданыб жылды карап турганда чычкан “төөнүнү өркөчүнө чыгыб алып барынан жылды мурун көрүбүз да, жыл башы болуп алыбтыр” [2, 27] (*өз орфографиясы сакталды*). Бул сюжет фольклордук жомокто “ошентип төө жыл санагына кирбей калгандыгы, айрым бой көтөргөн

адамдарды ошон үчүн азыр дагы төө жылында төрөлгөн жок белең” деп сурашарын айтуу менен жыйынтыкталат [7, 423-426-бб.].

Мында көрүнүп тургандай элдик сюжет абдан кыскартылып берилген. Бирок автор эң негизгиси андагы этиологиялык маңызды сактап калган. Бул трансформацияланган жомок аркылуу балдар кыргыз тилин окуп үйрөнүү менен катар жыл сүрүштүрүүнү да оной үйрөнүшүп, эстеринде бекем сактап калышкан.

Ушундай элдик жомокту кыскартып трансформациялоо менен иштеп чыккан дагы бир адабий жомогуна “Ата акылы” деген тема берген. Бул сюжет фольклордук жомокто “Ырыс алды - ынтымак” деген ат менен көпчүлүккө белгилүү. Анда илгери-илгери бир акылман карыянын тогуз уулу болгондугу. Алар акылсыз болушуп, ынтымаксыз экендиги айтылат. Ошондо акылман тоодон бир тутам табылгы алып келип, ушуну кезектешип сындырып көргүлөчү дейт. Канчалык аракет кылышса да, баягы бири-бирине чоң болуп жүргөн балдар сындыра алышпайт. Анда карыя табылгынын боосун чечип балдарына бирден берет. Аны болсо балдар бат эле бирине-бири атаандашып сындырып ыргытышып, атасынын айтайын деген оюн түшүнүшпөйт. Ошондо ал: “Мен силердин келечегиңерди ойлоп капа болом, душманыңар көп. Эгер ыркыңар жок болсо, душман деген силерди жалгыз тобулгудай чарт-чурт сындырып коюп кете берет. Ал эми бооланган тобулгудай бирдиктүү болсоңор, сындырмак түгүл, силерди эч ким майтара албайт” (8. 527) дегендей көпкө акылын айтып кийин каза болот. Ошондон кийин кеч да болсо атасынын акылын түшүнгөн бир туугандар ынтымактуу жашап калгандыгы, андан “ырыс алды - ынтымак” макал калгандыгы айтылат. Мына ушул элдик сюжет Арабаевдин адабий жомоктук вариантында жомоктук мезгил болгон “илгери-илгериси”, элдик салтта дайыма кездешчү сандардын бири болгон “тогуз” саны жана башкалар айтылбайт: “Атасы балдарына “тату тургула” деп канчалык айтыбдыр. Балдары тилин албай араздаша берибтир. Бир күнү атасы балдарына бир байлам сабоону алыб келиб “Сындыргылачы балдар” деди. Балдары биринен бири алып сындыра алышкан жок. Сабоону чечип атасы балдарына айтты: “силер араздашып араңарды ачсаңар жаңкы сабоодой болосуңар. Биригип жүрсөңөр жоонун жеңиши кыйын” деб. (Тирликтин күчү бирликте)” (1. 31-32)

Көрүнүп тургандай фольклордук жомоктогу табылгыны бирден берип сындыртуу, анан узакка айтылган ак сакалдын акыл сөздөрү да кыскартылган. Окуучуга анын барынын кереги жок. Ашыкча, же тажатма болушу мүмкүн. Себеби, бул элдик сюжет көп айтылып, көпчүлүккө белгилүү. Анан калса

табылгынын боосун чечкенде эле, калганы балдарга түшүнүктүү экендигин автор жакшы билген.

Жогоруда саналып өткөн И.Арабаев трансформациялап иштеп чыккан калган жомоктор да ушул өңүттө кыскартылган.

Демек, фольклордук жомоктордун трансформацияланышына кырдаал шарттка жараша кыскартуу дагы мүнөздүү көрүнүштөрдөн деп айтсак болот.

И.Арабаевден кийин ошол эле максатта, тактап айтканда алгачкы саамалык окуу китептерине даяр тексттер болбогондуктан, аларга киргизүү үчүн элдик жомоктук сюжеттерди иштеп чыккан “кызыл профессор” К.Тыныстанов болгон. 1927-жылы Кыргызстан араб жазмасынын латын жазуусуна өткөндүктөн, ушул тамгадагы окуу китептерди жазуу керек эле. Ушуга байланыштуу К.Тыныстановдун 1929-жылы биринчи баскыч мектептердин 1-бөлүмдөрү үчүн “Жаңы айыл”, 1931-жылы экинчи жылдыктар үчүн “Тил сабагы” деген китептери Фрунзе шаарынан жарыкка чыккан. Мына ушул окуу китептеринде төмөндөгү адабий жомоктор элдик жомоктордон трансформацияланып киргизилген.

“Тергөө”, “Арпа менен буудай”, “Малдардын талашы”, “Кичинекей акылман”, “Тай талаага өнүптүр”, “Билим – түгөнбөс байлык”, “Таштанды ит”, “Бул эмне үчүн жаралган”, “Жомок”, “Алдар көсө менен шайтан”, “Көмөч”, “Дайыр менен Набек”, “Дурустук менен буруштук”, “Кичине баатыр”, “Сонун үй”, “Баба дыйкан”, “Ак төш”, “Кыштын акыркы өмүрү”, “Жаздын келиши”, “Араб аты”, “Кызыл кулак карга”, “Жаман жолдош”.

Булардын дээрлик бардыгы фольклордук жомоктук сюжеттерден окуу китептердин талаптарына ылайыкталып автор тарабынан кыскартылып, эң негизги өзөк гана сакталып трансформацияланган.

Кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн өнүгүп жеткен бийик чектеринде табу, эфемеризм сөздөрүнүн дагы өзгөчө орду бар. Кандай кырдаал болбосун сөзүнөн жаңылбай тергөөнү колдонгон сөз чеберлери болгон. “Тергөө” адабий жомогу ушул маңызда. Байыркы ишенимде улуу адамдардын, кандайдыр бир нерселердин, жаныбарлардын, оорулардын жана башкалардын атынан айтууга тыюу салынган. Андыктан ошол түшүнүктү синонимдери аркылуу чебер жеткире алышкан. Бул бүгүнкү күндө дагы күчүн жогото элек. “Тергөөнүн” сюжетине токтоло кетели. Асылкан деген келиндин Субан, Камышбай, Карышкыр, Койлубай, Бычакбай, Бүлөөбай деген кайнагалары болот. Анын коюна карышкыр тиет. “Койду суу менен камыштын ортосунда карышкыр жеп жатат, бычакты бүлөөгө бүлөй чап, деп кыйкырайын десе, кайнагаларынын аты айтылып кеткейде. Айласы кеткенден кийин, келин минтип кыйкырыптыр.

Шуудураманын нары жагында, шаркыратманын бери жагында, улума маараманы жеп жатат. Суурманы сууруп алып, жанымага жаный чап!”(6. 187) Бирок бул тергөө сөздөрүн өзүнүн үйүндөгүлөр гана билгендиктен, башкалар түшүнбөйт. Карышкыр койду жеп кетет. Автор жомокту окуучуларга азыр тергендер барбы, ал силерге жагабы деген талаш-тартыш суроолор менен, жомокту ого бетер кызыктуу кылып жыйынтыктайт.

“Малдардын талашында” дагы фольклордук жомоктордогу “илгери-илгери, бар экен дейт, жок экен дейт, кайсы бир жерде, кулак угуп көз көрбөгөн өрөөндө” өңдүү мезгил жана мейкиндикти билдирген түшүнүктөр, “ошентип жыргап-куунап калыптыр, дагы эле жашап атыптыр” жана башка ушул сыяктуу аякталыштар кыскартылып берилет. Автор жомокту түз эле ар бир жаныбар адамга кылган пайдасын айтып талашып аткандыгынан баштайт. Каармандын өзүнүн сөзү менен өзгөчөлүктөрүн окурманга жеткирип, адамдын аларга ар биринин кереги бар экендигин айтып, ынтымакка чакыруусу менен бүтүрөт.

“Арпа менен буудай”, “Тай талаага өнүптүрдө” эмгек даңазаланат. Жомоктук керемет, сыйкырдан алыстап турмуштук чындыкта сүрөттөлөт. Каармандардын жүрүш-турушу, аты (Абыл), жүргөн жери (мектеп) биздин күндөрдөгүдөй берилген. “Билим – түгөнгүс байлыкта” материалдык байлык убактылуу нерсе болуп, бүгүн бар да, эртең жоктугу, ал эми билим, өнөр көзгө көрүнбөгөн бирок, эч качан жоголбой өзүн менен гана кошо кетүүчү руханий түгөнгүс казына экендиги трансформацияланып даңазаланат. “Таштанды ит” дагы “ит адамдын - досу” маанисинде көп элдерде кездешкен көчмө сюжеттин негизинде алымча-кошумчаланып жазылган. Анда бир бай өзүнө көп жыл ак кызматын кылып карыган итин ташка байлап, башын жарып сууга ыргытмакчы болгондо өзү кошо кулап түшөт. Сүзгөндү билбеген неме суу жутуп, агып кетет. “Айтор, бир себеп менен ит байланган таштан бошонду. Ит суу үстүндө агып бара жаткан байды көрдү. Жарылган башка карабай, байды карай жөнөдү. Ит байды узатпай эле жетип, этектен тиштеди. Суунун шары менен талашып, тартышып жүрүп, бечера ит байды кургакка сүйрөп чыкты. Оозу-мурдунан суу кетип, бай эссиз болуп жатты. Бир оокумда бай эсине келди. Башында канга боелуп, чочоюп отурган итти көрдү. Бай итти кучактап алып, ыйлады. Итке иштеген кечиримсиз ишин мойнуна алды. Бай итти үйүнө алып барып, мамыкка ороп бакты”(5. 99-100).

Адабий салтта чыгарма ушул жерден эле бүтүш керек эле. Жок, Касым Тыныстанов макал деп жазып туруп, анан ошол макал менен автордук жомогун

минтип аяктайт: “Наадандын кылган кастыгын, жакшылык менен жеңип ал”.

Айтмакчы, автор көпчүлүк жомокторун фольклордук жомоктогу салттуу аякталыш менен эмес ушундай макалдар менен жыйынтыктайт. “Тай талаага өнүптүрдө”: Даның болсо ороондо, малың сыйбас короондо, “Билим – түгөнгүс байлыкта”: Энеге баланын алалыгы жок. Билим – түгөнгүс байлык, “Калпычыда”: Бир жолу калпың билинсе, сөзгө алгысыз болорсуң, “Арпа менен буудайда”: Арпа буудай аш болот, алтын, күмүш – таш болот, “Ак төштө”: Кыштан аман чыгайын десең, жаздан баштап кам көр, “Көмөчтө”: Түк орунсуз качкандын, түлкү берсин сазайын жана башка. Бул макалдардын бардыгын элдик оозеки чыгармалыктан алып колдонгон деп айтууга болбойт. Айрымдарын өзү жазган автордук макал, же ылакап катары карасак да болот. Бул ыкма кийин көптөгөн жазуучуларга таасирин тийгизген. Алардын көрүнүктүүлөрүнүн бири катары Аман Саспаев өзүнүн аңгемелери аркылуу көрүнө алат.

Фольклордук жомоктор трансформацияланганда алгач кара сөздөн ырга айландырылгандыгы белгилүү. Анан ошо поэзия түрүндөгү трансформацияланган жомоктор проза түрүнө өткөрүлүп өзгөртүлгөн учурлар да кездешет. Мисалы, К.Тыныстановдун кара сөз түрүндөгү “Көмөч”, “Ак төш” автордук жомоктору, жазгыч акын Тоголок Молдодо “Абышка кемпирдин көмөчү”, “Иттин доолдай тиктирем дегени” деген аталышта ыр түрүндө жазылган.

Касым Тыныстановдун “Кичине баатыр” аттуу чыгармасы адабий жомоктун накта үлгүсү катары жазылган. Аتكени адабий жомок бирде фольклордук жомокту такымдаса, бирде кадимки прозага жакындап, тамсилдик мүнөздө болуп, поэзия, драма түрүнө жана башкага өткөн “табияты” татаал жанр.

Фольклордук жомоктогудай аталыштагы трансформацияланган бул жомок өтө чакан он бөлүктөн турат. Биринчи киршүү бөлүмдө окуянын болгон жери – кытайдын Үрүмчү шаары, убактысы – он алтынчы жыл, үркүн болуп, так айтылат. Оозеки жомоктун салтын колдонуп, эгер силер билгинер келсе (жазайын берейин дебестен) айтып берейин деп жазат: “Кичине баатырдын жомогун айтканда, элдин баары таң калат. Жашы ондон ашпай жатканда, баатырдык кылгандан кийин эл “кичине баатыр” деп атаган. Болбосо кичине баатырдын чын аты Мукаш болуучу. Эгер силер кичине баатырдын жомогун уккунар келсе, мен айтып берейин. Бул мындай болгон:

“Он алтынчы жыл” деген жаман жыл болгон. Бул он алтынчы жылды кыргыз эли түк унутпайт. Он алтынчы жыл кыргыздын уктаса, турса да эсина кетпейт. Он алтынчы жылы кыргыздын кандай болгонун

өзүнөр да уккан чыгарсыңар. Узун түндө уктабай, он алтынчы жылды ата-энеңер далай кеп кылгандыр. Он алтынчы жылы эл чачылып үрккөн. Ошол он алтынчы жылды “үркүн жылы” деп аташат”(3. 108)

Биринчи бөлүмдүн акыркы абзацы жети сүйлөмдөн турса, ошол жетөөнө тең автор “он алтынчы жыл” деген сөздү катыштырып, анын ошончолук кара так болгон апаат экендигин кайра-кайра кайталоо менен берет. Ошол эле учурда бул адабий жомоктор алгачкы окуу куралдарына колдонулгандыгын эске алсак, сан атоочторду окутууга ылайыкталышы да мүмкүн.

Андан ары экинчи бөлүмдө байды жактырып, кедейди жаман көргөн Николай падыша деп өз учурунда ургаалдуу болгон таптык маселесин, жерин, суусун, малын тартып алып өздөрүн тоого айдап жиберген деп “үркүндүн” келип чыгуусунун бирден-бир себеби болгон саясий маселени козгойт. Үчүнчү бөлүмдө элдин кытайга качышы, Мукаш аттуу бала алты жашында төрт жашар Чолпон карындашы менен томолой жетим калганы баяндалат.

Төртүнчү бешинчи бөлүмдө алардын кытай жериндеги жашоосу, кусалыгы, чыйрак дилгирлиги, анан арадан төрт жыл өтүп, сегизге келген Чолпонду кытайга күйөөгө бермекчи болуп аткандыгы айтылат: “Муну билгенден кийин Мукаш кайраттанды. Чолпонду кытайдан алып качып, кыргыз жерине жеткирмекчи болду. Сырын Чолпонго айтты. Чолпон Мукаштын оюн сүйүнүч менен каршы алды. Эки жетим сарайдын алдына тыгылып турушуп, кучакташып ыйлашты” [3, 110].

Алтынчы бөлүмдө алар кытайлар уктаганда кылычын алып, эки качырга минип алып качып чыгышат. “Кичине баатырдын” буга чейин реалисттик адабияттык мүнөздө баяндалып жаткан бешинчи бөлүгүнөн кийин, адабий жомоктун баяндоо ыргагы кескин өзгөрүлүп, фольклордук жомоктук мотивге өтөт. Аتكени, кичинекей бир туугандардын “ач бел, куу жол, бийик ашуу, ээн талаа эрме чөл” демекчи ошончо алыстагы кытай жергесининен, кыргыз турагына өздөрүнүн келиши турмуш чындыгынан алыс болуп, окурманды ишендирүү мүмкүн эмес. Ал баатырга айланышы керек эле. Алардын аман-эсен туулган жерине кайтып келишине бир гана жомоктук керемет жардам бере алмак. Ошентип алар качып шаардын чыга беришине келишет: “Сен ким?-деп кыйкырды күзөтүүчү. Мен Кичине Баатыр дегенмин, - деди Мукаш. Өткөзбөймүн сени, кайра тарт-деп күзөтүүчүнү күчөдү. Мукаш дароо кылычын сууруп алып:

Кытай биздин эл эмес,
Туулуп өскөн жер эмес.
Сенден коркуп тургудай,

Кичине баатыр кем эмес-деп күзөтүүчүнү качырды. Күзөтүүчү жашынды. Мукаш менен Чолпон шаардан узап кетишти” [3, 111].

Жетинчи бөлүмдө алардын жолун зор жылан тосот. Кичине баатыр жогорудагы ыр саптарын айтып туруп, анын башын кыя чаап жолун улантышат. Сегизинчи бөлүмдө азыктары түгөнүп, качырлары зоругуп өлүп, жаз мезгили болуп калгандыктан канаттулардын жумуткалары менен тамактанышып алдыгы жылышат. Тогузунчу бөлүмдө жетимдердин жолун чер чапчыган жолборс тороп чыгат. Кичине баатыр баягы төрт сап ырды айтып, жолборстун жонуна секирип минип, башың кесмек болот: “Айтканыңа көнөйүн, жан соога, баатыр, - деп жолборс чөгөлөдү. Эмесе сен бизди жонуңа мингизип, элге жеткиз. Эгер терс качсаң, мойнуңду кесемин. Макул, таксыр, макул, - деп жолборс жалынды. Мукаш менен Чолпон жолборско учкашты. Жолборс күндөп, түндөп жүрүп отуруп жетимдерди аман-эсен үйүнө жеткизди” [3, 112].

Онунчу бөлүмдө автор “Кичине баатырды” жомоктук мүнөздөгү аякталыш менен жыйынтыктайт. Алардын туугандарын табышы, той болуп, ат чабылып, балбан күрөш болуп, Николайдан кутулган эл жырғап жашап калат. Ошондон кийин Мукаш Кичине баатыр аталарын айтып, анын бул жомогун бардык эл билерин жазуу менен балдарды ишендирип ойго салат.

Анан Тыныстановдук адабий жомок белгиси болгон “Эл сагынбас эр болбос, жер сагынбас ат болбос” деп макал менен автор чыгарманы бүтүрөт.

“Кичине баатыр” адабий жомогунда булардан сырткары оозеки чыгармачылыктын “үчтүк” кайталоо салтын колдонулган. Тактап айтканда, күзөтчү, жылан, жолборстун сапарга тоскоолдук кылышы. Мындай “үчтүк” дүйнө элдинин фольклорунда кездешкен салттык мотив.

Демек, фольклордук жомок элдик чыгармачылыктын кайталангыс түрү болуу менен бирге саясий коомдук талаптарга эле эмес мектептерде билим берүүчүлүк максатта дагы өзөгүн бузбастан трансформациялана алууга жөндөмдүү.

Адабияттар:

1. Ата акылы. Китепте: Ишеналы Арабай уулу. Кыргыз алиппеси. - Б., 2007.
2. Жыл башы болуунун талашы. Китепте: Ишеналы Арабай уулу. Кыргыз алиппеси. - Б., 2007, 27-б.
3. Кичине баатыр. Китепте: Касым Тыныстан уулу. Адабий чыгармалар. - Б.: Адабият. 1991.
4. Кыргыз адабияты. (Антология). Балдар үчүн жана фантастика. 9-т. - Бишкек, 2012.
5. Таштанды ит. китепте: Касым Тыныстан уулу. Адабий чыгармалар. - Б.: Адабият. 1991.
6. Тергөө. Китепте: Касым Тыныстанов. Алгачкы эмгектер. - Б., 2001, 187-б.
7. Төө жылы. Китепте: Жомоктор. (Жаныбарлар тууралуу). - Б., 2017.
8. Ырыс алды-ынтымак. Китепте: Жомоктор. (Жаныбарлар тууралуу). - Б., 2017.